

ДЕҲҚОНЧИЛИК БИЛАН БОҒЛИҚ УРФ-ОДАТЛАРДА ҚАДИМИЙ ДИНИЙ ЭЪТИҚОДЛАР ИЗЛАРИ

Жўраев Абдоржон Ахрор ўғли

Абдулла Қодирий номидаги Жиззах давлат педагогика университети,

Тарих факултети 310-22-гуруҳ талабаси

Аннотация: Ушбу мақолада ўзбек халқининг асрлар давомида тўплаган тажрибалари асосида узига хос деҳқончилик билан боғлиқ анъана ва маросимлари, улардаги диний мифологик дунёқараиш ҳамда деҳқончилик билан боғлиқ урф одат ва маросимларнинг босқичма-босқич такомиллашиб бориши ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: *Культ, магия(сеҳиргарлик), Авесто, Ведевдот ва Виспарад, агромаданият, ис чиқариш, қўш ҳайдаш, шох мойлар, қўш оши, обло барака, хайри худойи.*

Аннотация: В данной статье рассказывается о традициях и обрядах узбекского народа, связанных с земледелием, их религиозно-мифологическом мировоззрении, а также о постепенном совершенствовании традиций и обрядов, связанных с земледелием, на основе многовекового опыта узбекского народа.

Ключевые слова: *Культ, магия (колдовство), Авеста, Ведевдот и Виспарад, земледелие, ис чиқариш, қуш хайдаш, шох мойлар, қуш оши, обло барака, хайри худойи.*

Abstract: *This article talks about the Uzbek people's traditions and rituals related to farming, their religious and mythological worldview, and the gradual improvement of traditions and rituals related to farming based on the experiences of the Uzbek people over the centuries.*

Keywords: *Cul't, magic (witchcraft), Avesta, Vedevdot and Visparad, agroculture, is chiqarish, qo 'sh haydash, shox moylar, qo 'sh oshi, oblo baraka, xayri xudoyi.*

Инсоният цивилизациясининг қадимги марказлари шаклланиши ва тараққиётида деҳқончилик маданияти муҳим роль ўйнаган. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Шарқ цивилизациясида деҳқончилик маданияти ривожига суғорма деҳқончиликка асосланганлиги билан ажралиб туради. Тарихий тадқиқотлардан маълумки, қадимги Миср ва Месопотамияда милоддан аввалги VII, Ҳиндистон, Эрон ва Ўрта Осиёнинг жанубий минтақаларида эса милоддан аввалги VI минг йилликдан бошлаб инсоният илк деҳқончилик ва ҳунармандчилик билан шуғуллана бошлаган ҳамда дастлабки чорвачиликни йўлга қўйган, яъни одам табиат инъомларини ўзлаштириб қолмасдан, ўзи ҳам яратувчилик фаолиятини бошлаган. Ўрта Осиё заминидаги энг қадимги зироатчилик маданияти “Жойтун маданияти” бўлиб, у милоддан аввалги VI-V минг йилликларда шаклланган.

Жамиятдаги бу тараққиёт Ўзбекистон ҳудудида ҳам ўзига хос кўринишда юз берган. Илк деҳқончиликнинг ибтидоий шакли неолит даврида бошланган. Бироқ, суғорма деҳқончилик ибтидоси милоддан аввалги II минг йиллик бошида қадимги Бактрия ҳудуди (Сурхондарё вилояти)да кузатилади¹. Археолог олимлар ҳулосаларига кўра, биз учун тадқиқот объекти бўлган Фарғона водийсида бу жараён милоддан аввалги II минг йилликнинг ўрталаридан бошланган.

Қадимги анъанавий деҳқончилик хўжалиги ва у билан боғлиқ маросимлар ҳамда аграр культлар тарихчи, археолог ва этнолог олимлар учун доимо долзарб ва қизиқарли мавзулардан бири бўлиб келган. Бу борада мутахассислар томонидан бажарилган тадқиқотлар туфайли маълум бир илмий натижаларга ҳам эришилган деб айтиш мумкин.

¹ Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. – Т.: Ўзбекистон, 1994. – 64 б.

² Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқи. // Биз ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Танланган асарлар. Т. 7. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – Б.132-155.

³ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Авесто”нинг 2700 йиллик юбилейини нишонлаш тўғрисидаги” қарори // Халқ сўзи. 2000. 29 март.

⁴ Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар / Танланган асарлар. Т. 1. – Т.: Фан, 1968. – 468 б.

Ўз навбатида шуни ҳам қайд этиш лозимки, деҳқончилик – ўзбекларнинг қадимги анъанавий хўжалик машғулотларидан бири ҳисобланган. Асрлар давомида тажриба ва усуллар, нозик фенологик кузатишлар асосида ўзига хос деҳқончилик анъана ва маросимлари шаклланган. Мазкур анъаналарда диний-мифологик қарашлар ва ритуаллар ҳам муҳим аҳамият касб этган. Умуман олганда, деҳқончилик билан боғлиқ урф-одатлар, маросимлар халқ тафаккурининг ғаройиб мўъжизаларидан биридир. Ўзбек халқи қадимдан уларга амал қилиш баробарида уларга тааллуқли қоидалар, дуолар, айтимлар ва аломатларни ҳам яратган. Деҳқонларнинг табиат инжиқликлари олдидаги ожизлиги, сермашаққат меҳнат эвазига етиштирилган ҳосилнинг табиий офатлар туфайли нобуд бўлиши ва табиатнинг уларга номаълум кўринмас кучларидан кўрқув муаммолардан қутилиш чораларини излаш ҳамда деҳқончилик билан боғлиқ қатор магик маросимлар бажарилишига асос бўлган. Мазкур маросимлар ва урф-одатлар илдизи жуда узоқ даврга бориб тақалиб, қадимги анимистик тасаввурлар билан боғлиқ бўлган. Деҳқончилик билан боғлиқ равишда ўтказилган урф-одатлар, маросимлар турли аграр культларнинг магик (сеҳргарлик) кучига бўлган инонч асосида шаклланган.

Шу боисдан ҳам деҳқончилик билан боғлиқ удум ва маросимларнинг кўплари исломгача бўлган табиат ҳодисаларини илоҳийлаштириш, осмон ва ер илоҳларига сиғинишга асосланган. Шарқнинг деҳқончилик воҳалари аҳолиси қадимий турмуш тарзида муҳим ўринни эгаллаган ўлиб қайта тирилувчи илоҳлар култи таниқли диншунос ва этнограф В.Н. Басилов фикрича, айнан ислом таъсирида унутилган. Бироқ тарихий-этнографик материаллар шундан далолат берадики, қадимги аграр культлар ислом кириб келиши билан буткул йўқ бўлиб кетмаган, балки исломий қарашлар билан синкретик (қоришган) ҳолда сақланиб қолган ва ҳатто даврлар оша XX асргача етиб келган. Хуллас, Ўрта Осиё халқларига хос қадимий аграр культларни тадқиқ этиш, *биринчидан*, қадимги деҳқончилик билан боғлиқ диний эътиқодий қарашлар тавсифига оид

янги материаллар беради, *иккинчидан*, уларнинг исломий қарашлар билан ўзаро уйғунлашиш қонуниятларини аниқлаш имкониятини яратади.

Деҳқончилик билан боғлиқ агромаданият анъаналарида баҳорги экиш мавсумида далага биринчи қўш чиқариш маросими муҳим амалий аҳамият касб этган. Чунки етиштириладиган ҳосилнинг мўл бўлиши ва йил баракали келиши экиш мавсумининг ўз вақтида сифатли ўтказилишига боғлиқ бўлган¹.

Шу сабабга кўра жаҳон халқлари этнографиясида далага илк бор қўш солиш, ерга уруғ сепишга алоқадор маросим ва удумлар кенг кўламда тадқиқ этилган.

XX асрда анъанавий деҳқончилик машғулоти замонавий техника тараққиёти билан уйғунлашган даврда ҳам баҳорги деҳқончилик юмушларини бошлашдан аввал маросимий қурбонлик қилиш одати сақланиб қолган ва ҳатто бугунга қадар давом этиб келмоқда

Ўрта Осиё халқларининг исломгача бўлган динларида муҳим аҳамиятга эга бўлган деҳқончилик культлари жуда тез унутилиб кетган. Бунинг сабаби улар расмий культлар ҳисобланиб, бир гуруҳ мубадлар тасарруфида бўлган ва ислом кириб келган дамлардан бошлаб мубадларнинг йўқ қилиниши билан бирга ушбу культлар ҳам унутилган. Лекин бу культлар расман кундалик ҳаётдан чиқиб кетган бўлса-да, халқ орасида улар билан боғлиқ алоҳида инончлар, анъаналар ва маросимлар сақланиб қолган.

Шунингдек, Ўзбекистоннинг кўплаб ҳудудларида эрта баҳорда далаларга сув келадиган асосий ариқ ва каналлар ҳашар усулида лойқадан тозаланган. Маҳаллий ўзбеклар ушбу маросим учун ҳам пул, буғдой ва озиқ-овқат маҳсулотлари тўплаб, пулга “жонлик” (бузоқ, бўз бия, оқ тойчоқ, кўчқор ёки эчки) сотиб олган ва уни қурбонлик қилганлар. Ўрта Осиёнинг баъзи бир ҳудудларида бўғизланган ҳайвон қони сувга оқизилган ёки танаси ҳам сувга

⁵ *Авесто*. Тарихий-адабий ёдгорлик / Асқар Маҳкам таржимаси. – Т., 2001. – 338 б.

⁶ *Авесто: Яшт китоби* / М. Исоқов таржимаси.–Т.:Шарқ, 2001.– 128 б

⁷ *Авеста: “Ведведот” китоби* / М. Исоқов таржимаси. – Т.: ТошДШИ нашриёти. – 100 б.

⁸ *Асқаров А.* Энг қадимги шаҳар. – Т.: Маънавият, 2001. – 24 б.

ташланиб, сўнгра уни сувдан олиб чиқилган. Хоразмда янги ариқ қазилиб, у Амударёга уланганда, хоннинг буйруғига кўра, мазкур ариқда доимо сув бўлишини тилаган ҳолда 8-10 та сигир ва хўкизлар қурбонлик қилиб ташланган. Сўнгра деҳқонлар сувга тушиб бўғизланган ҳайвонларни олиб чиқишган ва ундан турли таомлар тайёрлаб шу ернинг ўзида ейишган. Бу одат қадимда сув илоҳлари учун одамларни қурбон қилишнинг сақланиб қолган кўринишларидан бири ҳисобланади.

Таниқли элшунос олим К. Шониёзовнинг ёзишича, қарлуқлар эрта баҳорда далага биринчи марта омоч солишдан аввал “ис” чиқаришган. Улар қозонга мой солиб қиздиришган ва кейин унга бўғирсоқ ташлаб, пишириб олганлар. Халқ қарашларига кўра, вафот этган аждодлар руҳлари ана шу “ис”дан баҳраманд бўлиб, ўз яқинларига омад тилашар экан. Пиширилган бўғирсоқни кўни-кўшнилар, яқин қариндошлар биргалашиб истеъмол қилганлар, ҳатто кўшга кўшиладиган хўкизларга ҳам бир оз бўғирсоқ едирилган¹. Умуман, ўзбек ва тожик деҳқонлари орасида баҳорда дастлабки ҳайдовдан олдин хўкизлар шохлари ва бўйинтуруғини ёғ билан мойлаш одати кенг тарқалган.

Кексаларнинг таъкидлашларича, ушбу иримда шохлари мойланиб, бақувват бўлган хўкиз йил бўйи ҳормай-толмай ишласин, деган магик ният ўз ифодасини топган. Удумга биноан биринчи кўшни қишлоқнинг ёши улуғ, обрўли кишиларидан бири бошлаб берган. Ушбу куннинг бундай тантана билан ўтказилиши биринчи кун магиясига алоқадор бўлган. Биринчи кун магиясига кўра, бирор – бир фаолият ёки йилнинг бошланиши қандай бўлса, ўша фаолият йил ниҳоясига қадар ана шундай руҳда давом этади, деган тасаввур ҳукмронлик қилади². Қолаверса, кекса ёшли, бола-чақаси, неvara-чевараси кўп пиру бадавлат, иши доим олдинга кетадиган тадбиркор, обрўли кишининг биринчи кўшни ҳайдаб бериш одати унинг хўжалик юритишдаги бой тажрибаси

⁹ Берзин Э. Зардуштийлик таълимоти нима?–Т.: Ўзбекистон, 1987.–24 б.

¹⁰ Бўриев О., Шоймардонов И., Насриддинов Қ. Ўзбек оиласи тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.

¹¹ Жабборов И.М. Худолар, авлиёлар ва одамлар. – Т.: Ёш гвардия, 1985. – 144 б.

¹² Жабборов И., Жабборов С. Жаҳон динлари тарихи. – Т.: Ўзбекистон, 2002. –324 б.

билангина боғлиқ бўлмаган. Бу ўринда узок умр кўрган, серфарзанд, бадавлат кишининг ўзига хос рамзий фазилатлари заминга, етиштириладиган ҳосилга ўтишига қаратилган ўзига хос магик қонуният айнан кекса кишининг дастлабки кўшни бошлаб беришига сабаб бўлган. Дехқонларнинг биринчи марта ер ҳайдаш учун кўш ва ҳўкизларни ҳам махсус тайёрлаш одати маълум маънода қадимги аграр культлар билан боғлиқ. Ўрта Осиёда қадимда ҳўкиз серпуштлик рамзи ҳисобланган ва шу боис ерни омов билан ҳайдаш орқали унинг ғайритабиий хусусияти ерга ва етиштириладиган ҳосилга ўтиши мумкин¹, – деган архаик қараш асос бўлган бўлса керак.

Умуман олганда, “Кўш чиқариш”, “Шох мойлар”, “Кўш оши” номлари билан аталувчи маросимлар дехқонларнинг йил бошидаги биринчи иш куни бўлганлиги сабабли уни имкони борича шоду хуррамлик билан кутиб олишга ҳаракат қилинган.

Биринчи кўш маросими билан боғлиқ архаик инончларнинг асл кўринишлари бугунга келиб асосан унутилиб кетган. Лекин айрим археологик ёдгорликлар ҳамда қоятошларга чизилган суратлар қадимий диний-аграр ритуалларнинг тарихий асослари борасида сўз юритиш имконини беради.

Фольклоршунос олим М. Жўраев ҳам бу лавҳаларни қадимги дехқонларнинг эрта баҳорда ерга биринчи кўш солиш удуми билан боғлаган ҳолда, ўзбек маросим фольклори жанрлари таркибида сақланиб қолган “*шох мойлар*” маросимининг тарихий-генетик асосларини аниқлаш учун нодир манба бўла олади, деб таъкидлайди. Шунингдек, у биринчи кўш маросими акс этган бу суратдаги “куёш одам”лар ҳар бири ўн икки ойдан иборат (“куёш одам”лар бошидан таралаётган нурлар сони ҳам ўн иккитадан) янги ва эски йилни англатади, – деб таъкидланган.

Биз ҳам юқоридаги фикрларни тасдиқлаган ҳолда шуни қайд этишимиз жоизки, аждодларимиз қадимдан дехқончиликда афсонавий табиат культуни

¹³ Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. –Т.: Фан, 1995. – 108 б.

¹⁴ Жўраев У.Т. Дунё динлари тарихи. – Т.: Шарқ, 1998. – 176 б.

¹⁵ Ислом энциклопедияси. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. Давлат илмий нашриёти 57-бет. Т.2003й.

¹⁶ Х. Караматов Ўзбекистонда мозий этикодлари тарихи. 72 бет. Тошкент 2008 й.

антропоморф шаклда тасаввур қилганлар ва уни ўзларининг мифологик ҳомийси деб билганлар. Кейинчалик мазкур культга бўлган эътиборнинг ўзгариши натижасида у унутила бошлаган ва айнан деҳқончилик билан боғлиқ айрим урф-одатлардагина қолдиқ кўриниши тарзида сақланиб қолган.

Деҳқончилик билан боғлиқ анъаналар ва маросимлар тизимида ёзги, айниқса, буғдой ўрими билан боғлиқ маросимлар ўзига хос удумларга бойлиги ҳамда кўплаб қадимий эътиқодларга дахлдор ҳолда ўтказилиши билан фарқланиб турган. Айнан мазкур даврда ўтказилган маросимлардан бири «хайри худойи» бўлиб, у ўрим бошланишидан олдин ўтказилган. Элшунос Ф. Раҳмоновнинг ёзишича, Қашқадарё ўзбекларида хайри худойини бошлашдан аввал 3, 5, 7 та сузма пиширилиб, ис чиқарилган. Уй эгаси ёки пайкал аъзолари жонлиқ сўйиб қон чиқарганлар. Хайри худойида ҳашарчилар, дин пешволари ва кексалар иштирок этганлар. Таом истеъмол қилиб бўлингач, қишлоқ мулласи Қуръондан оятлар ўқиб, худодан, Бободехқондан, авлиё ва анбиёлардан доннинг мўл бўлишини, хирмоннинг баракасини сўрашган. Оқсоқоллар хайри худойи кунда ўрим учун омадли, файзли кунни белгилаганлар. Ўримга (ҳашарга) нопок деб ҳисобланган кишилар яқинлаштирилмаган. Буғдойнинг илк тутамини ҳам бой-бадавлат ёки фазилатли, серфарзанд киши ўриб берган. Шундан сўнг ёппасига ўрим бошланган.

Хайри худойи одатининг илдизлари узоқ замонларга бориб тақалади. У Аллоҳ йўлида қилинган хайр-эҳсон бўлиб, худо йўли, хатми Қуръон, дуою фотиҳа, қон чиқариш, қурбонлик деб ҳам аталган¹. Таниқли элшунос Э.Б. Тайлор хайри худойи маросимларини худди илтижо ва дуолар каби инсониятнинг илк, энг қуйи босқич тараққиётига хос деб ҳисоблайди.

¹⁷ Рапопорт. Ю. А. Хорезм в древности // В низовьях Окса и Яксарта. Образы Древнего Приаралия 67-68 бет Москва 2000 г.

¹⁸ Саримсоқов Б. Тўй маросими фольклори // Ўзбек маросим фольклори очерклари. – Т., 1986. – Б. 193-208. Фалсафа қомусий лўғат. 428-бет. Тошкент “Шарқ”

¹⁹ Сулаймонова Ф. Шарқ ва Фарб. – Т., Ўзбекистон, 1997. – 415 б.

²⁰ Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. – Самарканд-Ташкент: Фан, 2000. – 342 с.

Умуман, қурбонликлар қилиш диннинг энг илк шаклларида то замонавий, жаҳон динларигача хос одатлардан биридир. Масалан, қадимги Шумерда хўкиз, сигир, қўй каби ҳайвонлар билан бирга баъзан қушлар ҳам сўйилган, егулик неъматларидан ҳам тангриларга эҳсон этилган. Деҳқонлар томонидан ҳосилни йиғиб олишдан аввал хайри худойи қилиш уни беэён йиғиштириб олиш мақсадида ёвуз руҳлар, инсу-жинслар хуружининг олдини олишга қаратилган бўлса керак.

XX аср биринчи чорагига қадар республика ҳудудидаги кўплаб минтақаларда ҳосилни йиғиб тугаллаш арафасида буғдой ўримига йиғилган ҳашарчилар иштирокида “*обло барака*” деб номланган махсус маросим ўтказилган. Бу жараёнда иштирок этаётган ҳашарчилар буғдой ўрими яқунланиши арафасида, яъни ўрилмаган бир парча ер қолганда ҳар томондан охири тутам буғдойни ўриб олишга ҳаракат қилганлар. Ана шу буғдой “Она буғдой” деб аталади. Охири тутам буғдойга етган ўроқчи “*еттим, еттим, еттим, обло барака берсин*” деб уни ўриб олади. Она буғдой тутам ҳолида боғланиб, уйга олиб кетилади ва баҳорги экин пайтигача сақланади. Буғдой сепишга тайёргарлик ишлари бошлаб юборилган пайтда она буғдой тозаланиб, бир қисми уруғлик донга, бир қисми эса янчилик хонадондаги бошқа унга аралаштирилиб юборилади. Уруғлик сепадиган куни она буғдой уни аралаштирилган ундан нон, патир ёпилади ва далага дон сепишга чиққан деҳқонларга улашиб берилади.

Дарҳақиқат, қадимги халқлар тасавурида она буғдой магик қудратга эга бўлиб, уни уруғликка аралаштириш ҳосилдорликни оширишга кўмак берган. Бу борада фольклоршунос олим Б. Саримсоқов қарашлари диққатга сазовор. Фольклоршунос олимнинг ёзишича, она буғдой тушунчаси анимистик тасаввур натижасидир. Бу тушунчага кўра, жонли, яшаётган буғдой ўрилгач, бутунлай ўлади ва уларнинг жони она буғдойга ўтади. Она буғдой эса ана шу жонни янаги йилга сепадиган буғдойга ўтказди.

Иккинчидан, она буғдойда янгидан тирилувчи буғдойнинг жони сақланар экан, унинг уруғлик донга аралаштирилиши ана шу жоннинг бу йилги ҳосилга ҳам ўтишини таъминлайди. Бу нарса ўз-ўзидан ўлувчи ва қайта тирилувчи табиат ҳақидаги ота-боболаримизнинг қадимги анимистик тасаввурлари – “Обло барака” маросимида сақланиб қолганлигидан далолат беради.

Ўз навбатида шуни ҳам қайд этиш керакки, табиатнинг эзгу кучларидан мадад тилаш ва уларга эътиқод қилиш маросимларининг тадрижий ривожига жараёнида кейинчалик Ўрта Осиё халқлари мифологиясидаги аграр культлар зардуштийлик динида ҳам ўз аксини топган. “Авеста”нинг “Ведевдот” ва “Виспарад” қисмларининг алоҳида бўлимида ерга ишлов бериш, экин экиш, ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилашга оид қатор йўл-йўриқлар баён этилган. Жумладан, “Ведевдот”нинг учинчи фаргарди, 4-бандида Зардуштнинг Ахура Маздага қарата “Замини ҳаммадан кўра бахтиёрроқ бўлган дунёдаги учинчи жой қаер” деган саволига Ахура Мазда: “Эй Спийтмон Зардушт! Бундай жой бир Ашаван ҳаммадан кўра кўпроқ буғдой, ёғ ва мевали дарахтлар эккан, одамлар қуруқ ерларга сув чиқарган, сувли ерларни шудгор қилган заминдир”, – деб жавоб берган. Шунингдек, “Ведевдот”да таъкидланишича, узоқ вақт экилмаган ва омоч тегмаган замин бахтсиздир. У омочни орзу қилади. Бундай замин балоғат палласига кирган соҳибжамол қиздир. Бу оила қуриш, қиз фарзанд кўришни хоҳлагани сингари, ҳайдалмаган ер ҳам қўшчини кутади”.

Биз ўзбек халқи анъанавий турмуш тарзи билан боғлиқ қарашлар ва маросимларни ўрганар эканмиз, ер, дон ва нонга бўлган ўзига хос ҳурмат-эҳтиромнинг турли-туман удумлар ва маросимларда ҳозиргача сақланиб келаётганлигини кўришимиз мумкин.

Юқорида таъкидлаганимиздек, “Авеста”да ёзилишича, “кимда-ким буғдой экса, у Аша (ҳақиқат)ни экади. У Мазда динини яна ва яна кўкартиради. У Мазда динини юзлаб ҳамду сано, назру ниёз ва ўн минглаб қурбонликлар билан қувватлантиргандек қудратли қилади. Қачонки эгатларда уруғ етилса, девлар ўринларидан кўпадилар. Қачонки буғдой гуркираб кўкарса, девлар даҳшатдан

титрай бошлайдилар. Қачонки буғдой ун бўлса, девлар нола чекадилар. Қачонки буғдой хирмонга уюлса, девлар нобуд бўладилар. Қай бир хонадонда буғдой бош чиқарса, у хонадонга девлар яқинлаша олмайдилар. Қай бир хонадонда буғдой бош чиқарса, у хонадондан девлар узоклашадилар. Қай бир хонадонда буғдой омбори бўлса, гўё қиздирилган темир девлар бўйнини чирмаб ташлайди”²¹. Кўринадики, «Авеста» пайдо бўлган даврда ғалла экиш, дон етиштириш, умуман, деҳқончилик маданияти етарли даражада ривожланган ва уларнинг айрим кўринишлари XX асргача етиб келган.

XX аср бошларида ўзбекларда баъзан экинлар ривожини паст, ҳосил кам бўлса ва бу ҳодиса икки-уч бора қайтарилса, бундай ерларга одамлар салбий назар билан қараганлар. Гиёҳ унмайдиган ёки кам ҳосилли пайкалларни “ит теккан ер” (инс-жинс теккан маъносидан), “худо қарғаган ер” деб номлаганлар. Хоразмда ўлган одамнинг жасади теккан ер нопок ер дейилган. Агар экин экиладиган ердан одам жасади ёки унинг суяклари топилса, бу жой ҳаром ҳисобланган. Бундай ерга беш марта суғорилгандан кейингина экин экилган. Айрим жойларда эса бундай ерлар атрофини жўяк олиб, ўраб қўйилган ва икки-уч йил давомида суғорилмаган, экин экилмаган. Биз бу удумга айнан ўхшаш кўринишни “Авеста” китобида учратамиз.

Зардуштийларнинг «мурданинг нопоклиги» концепциясига кўра, дастлабки пайтларда тупроқнинг ҳолатини бузмаслик мақсадида ва мурда “маросимий макруҳ” ҳисоблангани боис ўлик ерга кўмилмаган. Мурда одамлар назаридан йироққа – баланд тепаликларга элтиб махсус супаларга қўйилган. “Ведевот” 7-фаргарди, 7-бўлимида Зардуштнинг Ахура Маздага қарата “офтоб остида ётган одам жасади ерга тушиб кетса, ер неча вақтдан сўнг ўзининг покизалик ҳолатига қайтади” деган саволига “офтоб остида ётган одам жасади ерга тушиб кетган лаҳзадан бир йил ўтгач, замин ўзининг поклик ҳолига

²¹ Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. – Самарканд-Ташкент: Фан, 2000. – 342 с.

²² Шоназаров Р. “Муқаддас”лаштирилган ўсимликлар ва фан. – Т.: Фан, 1977.– 60 б.

²³ Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Т.: Шарқ, 2001. – 464 б.

²⁴ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. Москва: «Наука», 1969.

²⁵ Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии: Исследования, статьи, лекции. Л., 1936.

қайтади”, деб жавоб берган. Бошқа ўринда Ахура Мазда Зардуштга қарата “одам жисми тупроққа топширилган лаҳзадан эллик йил ўтганидан сўнг замин ўзининг поклик ҳолига қайтади”, – деб таъкидлаган.

Демак, биз бундан ўзбек халқининг деҳқончилик билан боғлиқ қатор урф-одатлари кеча ёки бугун пайдо бўлмай балки ўзининг кўп минг йиллик тарихига эга эканлигига яна бир бор амин бўламиз.

Одатда, деҳқонлар ҳосилни йиғиштириб чошга тўплаганларидан кейин “*Ҳақулло*” деб номланувчи маросимни ўтказганлар. Бунда чош эгаси шарқдан ғарбга – қиблага қараб етиштирилган ҳосилдан бир ғалвир буғдой ёки арпа олган. Уни худо ҳақи (ҳақулло) ҳисоблаб, етим-есирлар, кам даромадлилар, қаровчиси йўқ киши (чолу кампир)ларга беришган.

Шунингдек, яна бир одатга биноан хирмон эгаси қушлар ҳақи сифатида бир ҳовуч донни хирмонжой атрофига сепиб юборган. Г.П. Снесаревнинг ёзишича, бу одатдан мақсад қуш кўринишида учиб келган аجدодлар руҳини озиқлантириш, шод этиш бўлган. Биз бу қарашни буткул рад этмаган ҳолда шунини таъкидлаймизки, айнан мазкур одат бажарилгандан кейингина ҳосилнинг эгаси ва бошқалар томонидан олишга рухсат берилган. Яъни ушбу маҳсулотга нисбатан бўлган ўзига хос табу олиб ташланган. Демак, ушбу маросим замирида аجدодлар руҳини озиқлантириш билан бирга хирмонга нисбатан қўйилган рамзий табуни олиб ташлаш ғояси ҳам ётади. Айнан “*ҳақулло*”дан сўнг маҳаллий ҳокимият вакиллари (оқсоқол ва мироблар) ва қишлоқ мулласига, сартарош, темирчи, косиб, кўнчи, подачи каби турли касб эгаларига кафсан берилган.

Қадимдан дунё халқларида “*одамлар руҳи дарахтларда яшайди, агар марҳумга бағишлаб дарахт экилмаса, унинг руҳи азобда қолади*”, деган тушунча мавжуд эди. Қабристонларда қадимдан қабр бошига дарахт экиш ҳам ана шундай нуқтаи назар замирида юзага келган. Шу боисдан ҳам одамлар дарахтларни сабабсиз кесишга қўрққанлар. Е.М. Пешереванинг таъкидлашича, фарғоналик тожиклар тут дарахтида Сулаймон пайғамбар яширинган деб

ҳисоблаб, уни кесмаганлар. Дарвоқе, халқ эртақларида ҳам девларнинг руҳи дарахтларда яшаганлиги баён этилади. Сибирда яшовчи туркий халқларда ҳар бир қабила ёки уруғнинг ўз ҳомий дарахти бўлган. Масалан, оқ қайин бир уруғнинг, арча ва қарағай бошқа бир уруғ ҳомийси ҳисобланиб, ҳеч бир уруғ ўзининг ҳомий дарахтини кесишга журъат этолмаган. Агар зарурат туғилгудек бўлса бошқа уруғдагилардан шу дарахтни кесиб беришни сўраб мурожаат қилинган. Маҳаллий аҳоли орасида қадимдан ёнғоқ ва жийда дарахтида ҳам руҳлар яшаши тўғрисида қарашлар мавжуд. Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, аجدодларимиз табиатнинг ҳар бир мўъжизасини муқаддас деб билганлар.

Шу боисдан ҳам улар дарахтларни худди инсонлар сингари жонли деб ҳисоблаб, уларга азоб беришдан ҳайиққанлар. Айниқса, аجدодлар руҳи ўлимидан сўнг дарахтларда яшайди, деган қадимги анимистик қарашлар даврлар ва динлар тазйиқи остида бўлишига қарамай ханузгача яшовчанлигини сақлаб қолган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Akchayev, F. (2020). About the image of the Shaman which Studied on the Mountain Morguzar. *Архив Научных Публикаций JSPI*.
2. Akchayev, F. (2014). Tarix fanini oqitishda innovatsion texnologiyalar (oquv-uslubiy qollanma). *Scienceweb academic papers collection*.
3. Akchayev, F., & Kovulov, J. (2021). Shrines with the Wonders of Nature of the Jizzakh Oasis. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 467-473.
4. Akchayev, F. (2020). ИНСОН МАЪНАВИЯТИ РИВОЖИДА ТАРИХНИНГ ЎРНИ. *Архив Научных Публикаций JSPI*.
5. Akchayev, F. (2020). ЖИЗЗАХ ВОХАСИ АХОЛИСИНИНГ ЗИЁРАТ МАВСУМИ БИЛАН БОҒЛИҚ ҚАРАШЛАРИ. *Scienceweb academic papers collection*.

6. Akchayev, F. (2019). ЖИЗЗАХ ВОҲАСИНИНГ ТОШЛАР БИЛАН БОҒЛИҚ ҚАДАМЖОЛАРИ ВА УРФ-ОДАТЛАРИ. *Scienceweb academic papers collection*.

7. Akchayev, F. (2021). ЖИЗЗАХ ВОҲАСИ ЗИЁРАТГОҲЛАРИ ВА ҚАДАМЖОЛАРИ. *Scienceweb academic papers collection*.

8. Akchayev, F. (2020). THE PILGRIMAGE AND TRADITIONS OF JIZZAKH VALLEY RELATING TO CHILLAX. *Scienceweb academic papers collection*.

9. Akchayev, F. (2020). Жиззах воҳаси зиёратгоҳларининг пайдо бўлиши ҳақидаги қарашларда қадимги диний эътиқод излари. *Архив Научных Публикаций JSPI*.

10. Akchayev, F. (2020). Tarix fanini o'qitishda o'yinli texnologiyalardan foydalanish. *Архив Научных Публикаций JSPI*.

11. Akchayev, F. (2020). Holy places relating to the cult of animals in Jizzakh valley. *Архив Научных Публикаций JSPI*.

12. Akchayev, F. (2020). About the Image of the Shaman which Studied on the Mountain Morguzar. *Архив Научных Публикаций JSPI*.

13. Akchayev, F. (2021). Views on the Holying of Stones in Jizzakh Oasis. *Scienceweb academic papers collection*.